Data przesłania tekstu: 2 IX 2020 r.

Data przyjęcia tekstu do druku: 17 IX 2020 r.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2020.010>

Szukała, Maciej. *Archiwum Państwowe w Szczecinie w latach 1914–1945: ludzie i działalność*. Szczecin: Archiwum Państwowe w Szczecinie; Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie, 2019.

Poczucie niedosytu jest częstym motorem ludzkich działań, nie należy się zatem dziwić, że zachęca do podejmowania aktywności także w nauce. Przekonuje o tym wiele przykładów, z których jednym jest wydana w 2019 r. monografia poświęcona szczecińskiemu archiwum w latach 1914–1945 i napisana przez Macieja Szukałę. Trudno nie zgodzić się ze spostrzeżeniem autora wyrażonym we wstępie do pracy, że archiwa są w świadomości społecznej mniej obecne niż szkoły wyższe, biblioteki, muzea czy towarzystwa naukowe, choć ich działalność jest bezsprzecznie składową dziejów kultury i nauki¹. Archiwum Państwowe w Szczecinie jest tego doskonałym przykładem.

Wspomniany wcześniej niedosyt wiedzy o przeszłości szczecińskiego archiwum można postrzegać z jeszcze jednego punktu widzenia. Ta ważna dla sieci archiwów pruskich, a obecnie polskich placówka nie doczekała się jeszcze opracowania historycznego obejmującego dzieje od początku działalności po czasy współczesne. W 1968 r. została wydana rozprawa Lucyny Turek-Kwiatkowskiej poświęcona archiwum do 1914 r.², a w latach 90. XX w. dwa artykuły dotyczące tej instytucji losów w latach 1918–1945 napisał Mieczysław Stelmach³. Także w końcu XX w. szczecińską międzywojenną przeszłość „archiwalną”

¹ M. Szukała, *Archiwum Państwowe w Szczecinie w latach 1914–1945: ludzie i działalność*, Szczecin–Warszawa 2019, s. 5.

² L. Turek-Kwiatkowska, *Z dziejów służby archiwalnej: archiwa na Pomorzu Zachodnim w latach 1808–1914*, Warszawa 1968.

³ M. Stelmach, *Zarys działalności Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1918–1939*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1993, nr 8, s. 13–28; ten., *Losy archiwaliów szczecińskich w okresie II wojny światowej*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1995, nr 9, s. 17–39.

zaczął badać Szukała. W 2000 r. ukazała się monografia Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie⁴ oraz artykuł prezentujący działalność szczecińskiego archiwisty Fritza Morréo⁵. Później spod pióra Szukały wyszło jeszcze kilkanaście tekstów przybliżających różne aspekty zachodniopomorskiej dziedziny archiwalnej⁶. Prowadzone przez niego do tej pory badania zostały zwieńczone prezentowaną monografią.

Ustalenia zawarte w pracy zostały oparte na solidnej podstawie źródłowej. Złożyły się na nią przede wszystkim archiwalia. Najważniejszą z poddanych kwerendzie całości była zarchiwizowana registratura szczecińskiego archiwum z lat 1914–1945. W mniejszym zakresie Szukała wykorzystał akta instytucji, m.in. Oberpräsidium von Pommern in Stettin i Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde in Stettin oraz materiały proveniencji prywatnej. Wśród nich – poza szczecińskimi listami Ursuli Schroeder do jej późniejszego męża Martina Schultz-Frenzela – znalazła się spuścizna Hermanna Golluba zachowana w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Wśród przebadanych materiałów znalazły się akta z 3 archiwów niemieckich: Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde West, Landesarchiv Greifswald oraz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. Oczywiście w pracy została wykorzystana obszerna literatura przedmiotu, na którą złożyło się ponad 160 opracowań w języku polskim i niemieckim.

Zamieszczony w pracy wstęp jest obszerny a poza motywami, które skłoniły autora do podjęcia badań, charakterystyką literatury oraz bogatej podstawy źródłowej, Szukała przedstawił zarys dziejów szczecińskiego archiwum do 1914 r. Nie sięgnął w nim, co prawda, do odległej przeszłości zachodniopomorskich archiwów, które w miarę upływu czasu weszły do zasobu szczecińskiej placówki, ale wskazał kluczowe momenty dla jego dziejów poczynsz od 1827 r. Cztery rozdziały pracy zostały wydzielone w porządku chronologicznym. Pierwszy przedstawia historię Archiwum Państwowego w Szczecinie w czasie I wojny światowej, drugi koncentruje się na jego działalności w okresie Republiki Weimarskiej. Rozdziały trzeci i czwarty obejmują funkcjonowanie archiwum w III Rzeszy, odpowiednio do i po 1939 r. Wszystkie części mają podobną strukturę. Zawsze zaczynają się od przedstawienia uwag ogólnych i sytuacji personalnej archiwum (w rozdziale 2 zostały podzielone na osobne podrozdziały). Dalej następują części

⁴ M. Szukała, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918: z dziejów pomorskiej nauki i kultury XIX i początku XX wieku*, Szczecin 2000.

⁵ Ten., *Polityczne aspekty badań wschodnich na przykładzie działalności Fritza Morréo*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 2000, nr 13, s. 55–67.

⁶ M. in. ten., *Pruskie archiwa państwowe a niemieckie badania wschodnie (Ostforschung) w okresie międzywojennym XX wieku (1918–1939): między nauką a politycznym zaangażowaniem*, Warszawa–Szczecin 2011; ten., *Szczeciński epizod w działalności archiwalnej Gerharda Zimmermanna: przyczynek do dziejów Archiwum Państwowego w Szczecinie w okresie II wojny światowej*, „Stargardia” 2004, t. 4, s. 243–250; ten., *Zasady udostępniania materiałów archiwalnych w Archiwum Państwowym w Szczecinie w okresie międzywojennym*, „Archeion” 2017, t. 118, s. 87–98.

poświęcone gromadzeniu zasobu, opracowaniu, udostępnianiu, działalności naukowej prowadzonej przez szczecińskich archiwistów oraz działalności względem aktotwórców niepaństwowych. Te noszą tytuł „Inwentaryzacja archiwów niepaństwowych”. W dwóch ostatnich rozdziałach monografii pojawiły się części poświęcone szczególnym problemom, które po 1933 r. pojawiły się w działalności archiwum. Osobne miejsce w strukturze pracy zajęły zatem rozważania poświęcone antysemityzmowi w pracy archiwów państwowych III Rzeszy, niemieckim badaniom wschodnim oraz zapoczątkowanej w 1942 r. ewakuacji zasobu. Monografię zamykają „Uwagi końcowe”, w których autor pokusił się o zwięzłe podsumowanie ustaleń.

Dzięki wysiłkowi Szukały w monografii znajdujemy interesujący i szczegółowy obraz funkcjonowania Archiwum Państwowego w Szczecinie na przestrzeni szczególnego ćwierćwiecza XX w. Wyłania się z niego instytucja, która się rozrastała, zwiększała obsadę kadrową i – co ważniejsze – zasób. Stan zatrudnienia archiwum z 5 pracowników w początku 1914 r. wzrósł do 15 osób w końcu 1942 r. W czasie obu wojen liczba faktycznie pracujących w Szczecinie archiwistów była mniejsza. Na wspomnianą liczbę pracowników z trzeciego roku II wojny światowej składały się także osoby nie przebywające wówczas na Pomorzu, a służące w wojsku i pracujące na terenach okupowanych, choćby w GG. Archiwum udawało się regularnie gromadzić materiały urzędów administracji państwowej i sądów, przejmować jako depozyty archiwalia organów samorządowych i spuścizny, wzbogacać księgozbiór własnej biblioteki. Największe natężenie tego procesu miało miejsce w latach 30., jednak jeszcze w 1943 r., archiwum otrzymało materiały od niemal 90 instytucji. Pracownia naukowa szczecińskiego archiwum była ważnym miejscem prowadzenia badań, choć na liczbę korzystających z zasobu wpływ miały nie tylko zainteresowania naukowe, ale także sytuacja polityczna i społeczna w Niemczech II poł. lat 30. Bez wątplenia przyjęcie jesienią 1935 r. ustaw norymberskich, zmuszające urzędników państwowych do poświadczenia „aryjskiego pochodzenia”, spowodowało, że do 1935 r. liczba odwiedzających archiwum użytkowników nie spadała poniżej 300 osób i wahała się między 339 (1939 r.) a 885 (1935 r.). Porównywalna do tych wartości była w tym czasie liczba kwerend realizowanych przez archiwum na potrzeby osób prywatnych i administracji. Mimo koniecznego zaangażowania w obowiązki archiwalne, pracownicy szczecińskiej placówki chętnie włączali się w badania naukowe, także te o charakterze politycznym, jakimi były tzw. niemieckie badania wschodnie (Ostforschung). Wśród pracujących w Szczecinie byli m. in. znani większości współczesnych polskich archiwistów Heinrich Otto Meisner (przez 8 miesięcy stażysta w latach 1913–1914) oraz Erich Randt (dyrektor archiwum od 1930 do 1935 r.).

Na szczególną uwagę zasługuje moim zdaniem interesujący wykład poświęcony zmieniającym się relacjom między państwową administracją archiwalną a aktotwórcami niepaństwowymi. Początkowo w zbieraniu informacji o archiwaliach przechowywanych przez instytucje i organizacje niepaństwowe oraz pozostających w rękach osób i rodzin,

archiwum szczecińskie było wspierane przez Historische Kommission für Pommern. To na jej spotkaniu w 1910 r. pojawiło się wyraźne wezwanie do rozpoczęcia inwentaryzacji archiwaliów niepaństwowych, a działalność szczecińskich archiwistów występujących jako przedstawiciele komisji, przypominała nieco aktywność członków kół konserwatorów, które już w II poł. XIX w. działały w monarchii austro-węgierskiej⁷. Po zakończeniu I wojny światowej pojawił się projekt wprowadzenia w nowym prawie archiwalnym zapisu, na podstawie którego państwo mogłoby przejąć kontrolę nad wszystkimi archiwami komunalnymi, kościelnymi i prywatnymi. Na skutek protestów nie został on zrealizowany a relacje między archiwami państwowymi a niepaństwowymi opierały się na dotychczasowych zasadach. W 1931 r. na wniosek dyrektora szczecińskiego archiwum władze prowincji utworzyły Archivberatungstelle (Ośrodek Doradztwa Archiwalnego), który pośrednio podlegał archiwum państwowemu. Zadaniem ośrodka było udzielanie fachowych porad archiwom niepaństwowym, szczególnie prywatnym. Koordynował on prace tzw. opiekunów archiwalnych (Archivpfleger) działających w powiatach. Nie można uznać ich działalności za kontrolowanie i nadzorowanie archiwów niepaństwowych, niemniej w latach 30. XX w., w dużej mierze dzięki staraniom opiekunów, zasób szczecińskiego archiwum zasilili znaczny dopływ materiałów proveniencji niepaństwowej. W 1934 r. powrócono do pomysłu wprowadzenia ścisłego nadzoru państwa nad archiwami niepaństwowymi. Miał on być tak daleko posunięty, że przewidywał nawet karę roku więzienia za brakowanie dokumentacji bez zgody archiwum państwowego. Projektowany dekret nie został podpisany przez Hitlera i już do 1945 r. nie udało się niemieckim archiwistom doprowadzić do sytuacji, w której to oni byłiby stroną dominującą w odniesieniu do archiwaliów niepaństwowych.

Monografia przygotowana przez Szukałę jest pracą interesującą. Autor zbudował ciekawy wykład i udanie poprowadził go przez meandry historii Archiwum Państwowego w Szczecinie. Dokładnie przedstawił jego organizację, personel i realizację wszystkich funkcji szczecińskiej placówki w latach 1914–1945. W ten sposób z sukcesem kontynuował badania doprowadzone przez Turek-Kwiatkowską właśnie do wybuchu I wojny światowej.

Robert Degen

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

rdegen@umk.pl; ORCID: 0000-0003-3467-9341

⁷ R. Degen, *Selekcja, brakowanie i początki nadzoru nad nimi w Galicji do wybuchu pierwszej wojny światowej*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2011, nr 2(4), s. 113–117.

■ Bibliografia

- Degen, Robert. „Selekcja, brakowanie i początki nadzoru nad nimi w Galicji do wybuchu pierwszej wojny światowej”. *Archiwa – Kancelarie – Zbiory*, nr 2(4) (2011): 107–29. <https://doi.org/10.12775/AKZ.2011.003>.
- Stelmach, Mieczysław. „Losy archiwaliów szczecińskich w okresie II wojny światowej”. *Szczeciński Informator Archiwalny*, nr 9 (1995): 17–39.
- Stelmach, Mieczysław. „Zarys działalności Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1918–1939”. *Szczeciński Informator Archiwalny*, nr 8 (1993): 13–28.
- Szukała, Maciej. *Archiwum Państwowe w Szczecinie w latach 1914–1945: ludzie i działalność*. Szczecin: Archiwum Państwowe; Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2019.
- Szukała, Maciej. „Polityczne aspekty badań wschodnich na przykładzie działalności Fritza Morręgo”. *Szczecińskie Studia Historyczne*, nr 13 (2000): 55–67.
- Szukała, Maciej. *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918: z dziejów pomorskiej nauki i kultury XIX i początku XX w.* Szczecin: Wydawn. Archiwum Państwowego „Dokument” w Szczecinie, 2000.
- Szukała, Maciej. *Pruskie archiwa państwowe a niemieckie badania wschodnie (Ostforschung) w okresie międzywojennym XX wieku (1918–1939): między nauką a politycznym zaangażowaniem*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Departament Edukacji i Współpracy z Zagranicą; Szczecin: Archiwum Państwowe, 2011.
- Szukała, Maciej. „Szczeciński epizod w działalności archiwalnej Gerharda Zimmermanna: przyczynek do dziejów Archiwum Państwowego w Szczecinie w okresie II wojny światowej”. *Stargardia* 4 (2004): 243–50.
- Szukała, Maciej. „Zasady udostępniania materiałów archiwalnych w Archiwum Państwowym w Szczecinie w okresie międzywojennym”. *Archeion* 118 (2017): 87–98.
- Turek-Kwiatkowska, Lucyna. *Z dziejów służby archiwalnej: archiwa na Pomorzu Zachodnim w latach 1808–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.